

ERNST ENNO JA MADIS KÕIVU ÜHINE KADUNUD KODU

Priit Põldma

„Ükskõik kui originaalne on geniaalseimgi autor, otsides leiab talle ajaloost ikka mõne sugulashinge, mõne stiili poolest sarnase, hinge-
tüübilt samaladse jumalalooma. Madis Kõivu eelkäija eesti oma-
dest on mu meelest Ernst Enno.“

Hando Runnel (2014: 1740)

Mis Ennot ja Kõivu omavahel ühendab, kus nood kaks kirjameest kokku saavad? Lõuna-Eesti päritolu ja paigavaim on jätnud mõlema loomingu-
susse sügavaid jälgi. Kõige konkreetsem ühisruum on Valga linn. Üsna
mastaapse mälu- ja eneseuringute sarja „*Studia Memoriae*“ alguses
kirjeldab Kõiv (1994: 7–8) üksikasjaliselt oma mälestusi Enno rännakutest
Valgas: kuidas Ernst Enno väljub poole nelja ajal oma töökohast, krediit-
kassa majast (Gartenstraße 16) ja läheb mööda tänavat alla tütarlaste-
gümnaasiumi poole, keerab Viilupi pagaripoe juures paremale, ületab
tee, keerab Kungla tänavasse, seisatab maja ees, kus elab Kõivu Madise
vanaonu, pomiseb omaette: „rändavate vete ääres, rändavate vete ääres...“
Seejärel suundub Enno edasi mööda Kungla tänavat Poska tänava nurgani
ja uuesti üle tee Änilase maja juurde, kus ta elab. Ja siis korraga tunnistab
Kõiv: „Muidugi on see kõik vale – /.../ Poska tänavas elasin hoopis mina,
/.../ Ernst Enno elas ühel teisel tänaval, mis hiljem sai Poska tänavaks,
/.../ ja mina ei ole Ernst Ennot kunagi näinud, ei siin ega Haapsalus –
ainult piltidel, nii Tartus kui Tallinnas. Änilase maja aga ei ole välja-
mõeldis, sellest rääkis mulle A. M., temale omakorda prl. Umalas, minu
õpetaja ja ema kolleeg, ja tema on Ernst Ennot näinud, vist tundnudki.
Ernst Enno jalutuskäigud Aia ja Kungla tänaval ei puutu siiski minusse,
need on A. M. asjad, mina olen juhuslik ettejääja /.../“ (samas: 8). Sellest
ülestunnistusest sõltumata esinevad Kõivu mälestused Enno kõndimistest
Valgas „Rännuaastates“ ka edaspidi. Ja kuigi me juba teame, et need pole
mälestused, vaid mälestuste mälestuste mälestused, esitatakse neid ikkagi
isiklike ja aistiliste kogemustena. See annab kammertooni kogu „*Studia
Memoriae*“ lugemiseks. Mäletatakse midagi, mida objektiivselt ei saa

mäletada, ometi on mäletamine ise väljaspool kahtlust. Füüsilise maailma seaduspäradest ja lineaarsest ajakäsitlusest ei piisa, et noid mälestusi ära seletada.

Koht kui enesetunne

Madis Kõiv on oma sõnul „pigem koha-lik kui aja-lik“. „[M]a usun, et kohad ei ole suvaliste või konventsionaalsete piiridega eraldatud maaosad, ma usun kohtadesse kui vaimsetesse isenditesse ja kohavaimudesse kui ürgsetesse ja taandumatutesse, kelle üle ajavaimudel ei ole täit jõudu. Pigem arvan ma, et ajavaim on lõppude lõpuks ikkagi viidav kohavaimule, purskub kusagilt kohasügavusest ja hajub siis aja jooksul üle kohtade laiali. Ka ei usu ma, et kohavaim oleks taandatav i n i m v a i m u l e (jälle pigem vastupidi) /.../“ (Kõiv 2005a: 344). Aja- ja kohavaimu koostoime ning nende kokkukõla või vastuolu inim-vaimuga on Kõivu loomingu kesksemaid ja keerukamaid sõlmi. Koht ilmneb Kõivul esmalt ajaliku, st minevikulisena, mitte koha enda, vaid mälestusena kohast, oli-kohana. Aga too mälestus väljub lineaarse aja raamidest, oli-koht muutub igaveseks, *oli* kestab, aina kestab ja kestab, muutumata kunagi praegu olevaks, aga ealeski katkemata. Koht asub selles igaveses, kestvas mälestuses. Aeg, mis näis esmane, kaotab lakkamatus minevikus tähtsuse ja tähenduse: oli-kohad kehtivad üheaegselt, kronoloogiast sõltumata.

Kõivu „*Genius loci*“ järgi eksisteerib diagnoos „kohavaimust vaevatu“ (Kõiv 2005a: 343), mille ta samas kirjatükis ka enesele paneb. Teisal jätab aga otsad lahti, kas vaev hakkab inimesest või kohast: „Nigu haigus olõs määnegi seen. Kellel ynnõ, inemiisil vai liinal?“ (Kõiv 1999: 70). Kohavaimust vaevatud jagunevad kaheks: enamik põgeneb oma kodust, külast või väikelinnast; väiksem osa peab sinna aga tagasi pöörduma (selle kohta vt lähemalt Allas 2020: 18).

Millest Kõiv kõneleb, kui ta kõneleb kohast? Mis on see, mida ta mäletab, mille eest põgeneb või mida taga igatseb? „Rännuaastates“ on üritatud sellelegi vastata (Kõiv 1994: 29): „[M]älu ei seisa koos nagu pildiraamat, ehk polegi pilt peamine, lõhngi mitte, see igavene kaasaskäija, on hoopis pilditu, lõhnatu, maitsetu – mitteaistiline mälestus kohast. Koha tähenduslik sisu, sügavaim substraat, alus nii-ütelda, millel koht kui elukoht üleüldse seisab ja püsib ja t ä h e n d a b – puhas immanents, mis peaaegu

on enesetunne.“ Tiia Allas (2020: 19) võtab selle kokku nõnda: „[K]otus om hindätunnõq, minkalõ vastavalt mi kas tunnõ vai ei tunnõq kotussõ-vaimust vaivatust.“ Kõivu mälu kirjutuses on väga palju vahetult aistilist, subjektiivset, singulaarset ja (pseudo)faktilist materjali, mille abil jälitatakse või püütakse maha raputada toda mitteaistilist ja immanentset (peaaegu) enesetunnet.

Kodu kaotus kirjutamise lähtekohana

Kõiv võtab mõnest teisest autorist kõnelda või kirjutada enamasti siis, kui tunneb ära midagi endaomast, näiteks tollesama koha-likkuse. Nõnda on see küllap Ernst Ennoga, kelle olulisemaid kinnismotiive on kadunud kodu. Pealkirja „Kadunud kodu!“ kannab Enno sonett, kirjutatud 16. juunil 1917; „Kadunud kodu“ on Enno 1920. aastal avaldatud luuleraamat, samuti Bernard Kangro koostatud ja 1950. aastal Rootsis ilmunud Enno valikkogu. Kadunud kodu esineb otsesõnu või aimatavalt aga veel paljudes Enno tekstides. Selles on nähtud osutust olulisele lapseõlvepaigale, Soosaare talule Koruste külas Rõngu vallas, mille Enno isa Prits ostis 1887. aastal, kui tulevane luuletaja oli kahe teistkümnene. Tartusse kooli läinud Ernst Enno veetis Soosaarel suvevaheajad. „Ta jooksis paljajalu mööda metsi ja heinamaid, ronis puude latva ning pidas endiselt kõnesid loodusele ja loomadele. Siin sündisid tema esimesed luuleread, mis ta hiljem paberile pani,“ kirjeldab kirjaniku tütre tütar, monograafia „Rõõm teeb taeva taga tuld“ autor Elin Toona (2000: 38). Keerulistes majanduslikes oludes otsustas perekond 1909. aastal talu maha müüa. „Ta teadis, et ei saa ennast talu päästmiseks piisavalt muuta, ja kirjutas sellest dilemmast mitu luuletust“ (samas: 140). Vastuolu oli keerukas: nii talupidamine kui ka talu müümine tähistasid enese muutmist ehk luuletaja enesetunde kaotust. Enno leinas talukohta kui kadunud armastust. „Kodukoht ja selle ümbrus võlusid Ennot rohkem kui kõik „armulood“, sest ainult sealt leidis ta ammendamatu inspiratsiooniallika, oma sügavate igatsuste ideaali“ (samas: 144).

Soosaarest loobumise järel saab reaalsest talutarest Enno luules kõivulik oli-koht, kestev mälestus. Kodu-koht, millest ta kirjutab, on kättesaamatu, sinna peab püüdlema, kusjuures ta on olnud kättesaadav (aga luulest ei selgu, millal just) ja jäänud muutumatuks (luulest ei selgu ka, milline ta

on praegu, st ta on ikka selline, nagu ta oli). Erinevalt Kõivust kirjeldab Enno oma kodu küllaltki väheeristuvalt, isegi detailivaeselt, jättes justkui lugejale võimaluse kodu-mõiste oma isikliku kogemusega sisustada. Konkreetsete ruumide kirjeldusi esineb harva ja needki jäävad üsna üld-sõnaliseks: saame luuletustest teada, et kodus on põllud ja aasad, nurmed ja mets, soo ja tare. Sel küllalt monotoonsel taustal tõusevad aredalt esile valged ristikheinad. Needki viitavad Soosaarele: „Ennode valget ristikut mäletasid paljud. /.../ Ennode ristikheinapõllud ei olnud ainult silma-iluks. Üheks mõisnike suuremaks sissetulekuallikaks oli meriino tõugu peenvillalammaste kasvatamine, ning ilmselt Ennod kasvasid ja müüsid oma ristikut“ (Toona 2000: 37). Tänu Enno luuletusele „Kõjuigatsus“ saab Soosaare õues õitsenud ristikust eesti kirjanduse kadunud kodu sümbol, mis rändab aastakümnete vältel mööda erinevate autorite tekste. Enno kodupildistik ei ole kuigi külluslik, ent sööbib ühe eriti distinkitse detailiga sügavale kollektiivsesse mällu. Visuaalsest maailmast rikkalikum on aga auditiiivne kodukogemus: Enno kodu võivad iseloomustada näiteks kella tiks, kilgi laul, lähedaste sammud, voki vurin, tule vubin. Eraldi kihistuse moodustavad koduga seonduvad metafüüsilised helid: kellade kuminad, kauged kõlinad, teede laul ja kuulmatud kutsed. Enamasti keskendub Enno aga väliste markerite kirjeldamise asemel oma hingeelu peegeldamisele. Kohast olulisemaks muutub kontseptsioon, kõjuigatsus kui selline, luule südamikuks pole mitte kadunud kodu ise, vaid selle igatsemine. Seegi on pigem enesetunne, mis ei allu lõplikule äraseletamisele aistiliste parameetritega. Pikemate kirjelduste asemel eelistab Enno sellest luuletada sümbolite keeli.

Kõivu bio- ja topograafia on tulvil kohtadest, kust on tulnud lahkuda. Soosaarega võiks neist kõrvutada Pekri talu Kähril: seegi pole kirjaniku sünnikodu, siingi pole autor elanud aastaringi, kuid sel on siiski märgiline tähendus. „[M]a olin siia sattunud oma elu esimesel aastal, kui isa ja ema sõitsid välismaale ja ma olin siin vanaema – memme juures, nii ma teda nimetama hakkasin ja teised minu järel ka. Sügiseks tulid ema ja isa tagasi ja võtsid vist mind Tõrva kaasa. See polnud pooltki nii kodu, kui Pekri oli olnud.“ (Kõiv 2014: 942) Kodu kaotamise üksikasju kirjeldab Kõivu novell „Konflikt“. Poisikeste püssipaigutamise järel ütleb onu Alli sõnad „Ja sina, Madis, mine mi mant är“, mis saavad saatuslikeks. Kõiv selgitab (samas: 939): „See võttis mu jalust nõrgaks, sest kogu oma senise eluaja

jooksul olin ma pidanud Pekrit oma koduks ja üldine suhtumine ja arvamus oli selline, et vanaisa testamendi järgi päris Pekri talu küll Alli, aga see koht pidi jääma kõigi tema laste ja lastelaste varjupaigaks ja isegi koduks, kui olukord nii nõuab.“ See kaotus kujuneb määravaks (samas: 942): „[J]ärjest intensiivsemalt hakkas mind painama küsimus, kas siin tõesti oli mu kodu. Kunagi kusagil mujal kirjutasin, et „kui mul üldse kodu on, siis on ta siin Pekril“, kuid mulle hakkas tunduma, et võib-olla mul kodu üldse polnudki ja kogu elu olin kodutu hulgas.“ Selle tõdemuse valgel paistavad ka kõik eelnevad ja järgnevad elu-kohad kadunud kohtadena, muutuvad juba sissekolimisel potentsiaalselt minevikulisteks. „*Studia Memoriae*“ sarja, aga ka teisi Kõivu autobiograafilise taustaga proosateoseid ja näiden-deid võib vaadelda tervenisti kui üht kadunud kohtade mäletamisüritust – mõnikord vabatahtlikku, teinekord justkui vastumeelset, ent paratamatut.

Kadunud kodu motiiv on kirjanduses väga laialt levinud, tüüpiline. Leo Luksi väitel tulebki kodu eesti kirjanduses „esile valdavalt puuduvana, kadunud koduna“ (Luks 2014: 731). Domineerib kodu kujutamine ideali-seeriva-nostalgilise mälestuse kaudu kaugest kuldsest kodust, seejuures rõhutatakse selle kodu kättesaamatust, minevikku (lapselõlve) jäämist (samas: 736). Mis siis Enno ja Kõivu „kadunud kodu“ muust kirjandus-traditsioonist eristab ning neid kaht autorit omavahel seob? Arvan, et abstraheritus, kadunud kodu metafüüsiline mõõde. Kuigi kodu kaotsis-olekul on nende elus ja loomingus ka mõningad objektiivselt hoomatavad (majanduslikud, poliitilised) põhjused, võib siiski väita, et kodu on põhi-mõtteliselt kättesaadav. Ta ei ole hävinud, ei Enno ega Kõiv ei viibi kodust ületamatul kaugusel, näiteks paguluses. Neil on koju võimalik tagasi pöörduda, kuid nad ei tee seda või kui teevad, siis ei koge seal enam sama-sugust kodusust, mida kunagi varem. Kodu kaotamine on pigem enese-tunde kui väliste olude küsimus: see on paratamatus, isegi kodus viibides on kodu kadunud. Kadunud-olu on kirjutuse lähtekoht, kirjutamine on katse koha puuduolekut, eksistentsiaalset lünka millegagi täita. Kuid seegi katse on juba ette luhta läinud, sest millegi kirjeldamine kadununa ei too teda tagasi, vaid üksnes süvendab kaotsisolekut.

Paratamatud lapsepõlvkohad ja keelekodu

Oli-koha paratamatuse determineerib ta lapsepõlveline algupära. Külastades oma kunagisi elupaiku sedastab Kõiv (Jalutuskäike 2020: 226–227): „[N]eed kohad, kus sa täiskasvanuna tuled, need kohad on valitavad. Aga need kohad, kuhu sa satud lapsepõlves või seal kohas, kus sa mängid, seal on kõik asjad absoluutse kategoorilisusega, seal kohas vältimatud, ja selle tõttu ka igavesed. Ja kui nad siis kaovad ära, siis see on katastroof, iga niisugune kadumine. Ja sellepärast niisuguses kohas see nii-öelda ole-mise igavikulikkus on sulle näidatud või kätte antud. /.../ [S]ee vist oleneb jälle meelelaadist ja võib-olla füsioloogilisest keemiast, kes näeb selles igavikus paradiisi ja kes näeb selles igavikus põrgut.“ Kõivulikku õudust on Enno loomingus vähe. On küll üksikuid viiteid mõnele traumaatilisele kogemusele, leinale, kuid üldjoontes on Enno kodu õdus, ennem kaotatud paradiis kui põrgu. Mälestus koduhorisondi õdususest aitab eemal olles muu ilma õudust taluda. Võimalik, et Enno kõhklematu religioosus, veendunud usk ümbersündi ja ürgühtsusse („Meil kõigil ühine on pulmapidu ees“: „Et kui kord kustutame säälpool ainet leegi / Siin elu jätkates meil ühisem on tee.“ (Enno 2008: 253)) varjab teda ka maailma õdutuse eest. Eemalviibimine, mälulikkus ei ole Enno jaoks igavene, vaid üksnes maise elu lõpuni vältav seisund („Üksteise na'al – oh sa imelik muld, / On's valmis ju minu talu? / Sääl vaikime koos, sääl kodu on kuld – / Ja lõpeb kõik südamevalu.“ (Enno 2008: 216)). Kuigi mõlema autori identiteet seostub kodu puudumisega, on siin määrav nüansivahe: Enno tajub end rändajana, see tähendab kellenagi, kellel on võimalik kohale jõuda; Kõiv kodutu hulgusena, kelle eemal- ja ilmaolu on lõplik ja paratamatu.

Kodu on tihedalt seotud keelega. Viidates Martin Heideggerile ja Hans-Georg Gadamerile, resümeerib Leo Luks (2014: 735), et keel on esmane kodu ilma tekitav horisont: „[K]odu on esmalt keelekodu, ilma keele-kodususeta ei saa kodusust üldsegi olla.“ Sellega resoneerib Kõivgi, meenutades 1930. aastate algust (Maiste 2004: 12): „Igal pool rääkisid inimesed isemoodi, ja see oligi, mis koha kohaks muutis ja kinnistas. Hiljemgi, ikka tundsin kõnест ära, „kust mees pärit on“. Koht oma keelega on aristokraatia võrsepind.“ Enno ja Kõivu kodu ilma loov horisont on lõuna-eestikeelne. Kodukeele erinevus hilisemaks põhiliseks töö- ja loomingu-keeleks saanud kirjakeelest kahtlemata süvendab distantsi koduga. Kodus kõneldud keelest on tulnud loobuda, õppida selle asemele teine – see

asetab kodu-kogemuse kuskile eemale, uue keele õppimise eelsesse aega. Küllap muutub enesetunni: võib arvata, et see, kes on murdelise emakeele asemel sunnitud tarvitusele võtma reglementeeritud kirjakeele, jääb end selles kultuuriruumis tundma perifeerse, vahest marginaalsenagi. Kõiv kirjeldab, kuid Põhja-Eesti kirjakeele pealesurumise mõjul on Lõuna-Eesti kuraas ja uhkus muundunud häbi- ja alaväärsustundeks (Kõiv 2005b: 324): „[L]õunaestlaste alaväärsustunne (Lõuna-Eesti „needus“), mida teistele pahaks panen ja neid selle pärast hurjutan, istub nähtavasti minus endas, minule kättesaamatus sügavuses. Seda on lasteaed, kool, ülikool, kirjanus ja kunst ja teadus ja kogu see krempel minuga ikkagi ära teinud, selle peale vaatamata, et ise pidasin sellest keelest kinni viimase võimaluseni.“ Samal ajal möönab Kõiv (samas: 322), et keele kaotus ei tähenda siiski kõige eripärase minetamist: „Keel ja meel on küll omavahel paaris, kuid „meele“ võib säilitada ka keele kaotanu. Meel ise on osaliselt keskkonna ja suhtlemise (kasvatuse) tulemus, kuid temas on ka ürgne (pärilik) juur /.../.“ Murdekeelne eneseväljendus kirjasõnas on üks kadunud kodule osutamise viise: see seob teksti kohe kindla paikkonnaga, mõjub peaaegu eksootiliselt, igatahes eksklusiivselt (seda eriti põlisest põhjaestlasest lugeja jaoks nagu siinkirjutaja), tekitades taju sellest, et tekstis on tegemist kindlapiirilisel maa-alal toimuva sala-asjaga, mis puutub võõrastesse üksnes vähesel määral. Kindel ruumiline piiritletus on koduilmale väga omane ja oluline.

„Las olla pääle“ – mäletamisaendid

Madis Kõiv on Ernst Enno eluteest ja loomingust kirjutanud näidendi „Las olla pääle“, žanrimääratlusega „Stseenid Ernst Enno elust“. Tekst on dateeritud 25. jaanuaril 2002 ning loodud mängimiseks toonasele Võru Teatriateljelle; sealne lavastus, pealkirjaga „Ennola“, esietendus 2003. aastal, järgmisel aastal valmis lavastuse põhjal Raadioteatris samanimeline kuuldemäng, mõlema lavastajaks Taago Tubin. Näidend sisaldab katkeid Enno ja ta kaasaegsete luulest ning Enno loetud ja tõlgitud tekstidest. Biograafiline materjal pärineb suuresti Elin Toona monograafiast; oluline allikas, kust on laenatud nii tegelasi kui ka kirjakohti, on Enno ainus proosaraamat „Minu sõbrad“ (1910).

See Enno väike jutukogu on (Jaan Lattiku loominguga kõrval) eesti kirjanuse üks esimesi rõhutatult omaeluloolisi proosateoseid, kus minnakse

vaimus tagasi lapsepõlvemaadele. Võiks ütelda, et Enno lükkas 20. sajandi alguses lahti paigakeskse mälukirjutuse raja, mis jõudis oma õuduse ja sügavuse äärmusse sajandi lõpul ja järgmise alguses Kõivu „*Studia Memoriae*’ga“ ning naasis seejärel õdusamasse ja tundelisemasse roopasse Õnnepalu, Sommeri, Kasemaa, Pilteri jt loomingus. Enno ja Kõivu pealkirjad osutavad siiski olulistele erinevustele: Enno fookuses on ta lähikondsed, Kõivu köidab mäluprobleemistik avaramalt. Esimese hooga tahaks Kõivu koha-likkusele vastandada Enno inim-likkuse, aga Enno pole oma eluhoiakult siiski humanist, pigem müstik, ning see väljendub ka „Minu sõprades“. „Minu sõbrad“ portreeterib nelja eredalt mällu sööbinud kuju, kelle kõigi saatusi ja enesetunnet vermib kodu kaotamine ja selle taasotsing ehk teisisõnu – vaevab kohavaim. Juudi rahvusest rätsepasell Jankli kadunud kodu on Kaanani rand ja Jeruusalemm, kus ta küll ise pole kunagi käinud, aga mida tunneb oma vanaisa mälestuste kaudu (Enno 1910: 10–11): „Vanaisa käis säääl. Suur laev viis teda sinna. Mitte Jerusalemma, vaid Jerusalemma randa, mis Kaananiks kutsutakse, kus Israeli lapsed elasivad, enne kui neid Jumala viha maailma laiali pillas. /.../ Ühe suure mäe otsas, säääl seisab Jerusalemm ja kuldse templi müürid. Kui Messias tuleb, siis lähevad kõik Israeli lapsed Jerusalemma, ehitavad kuldse templi üles.“ Roesu Jüri saab peksa teoorjana mõisas ning venna käest kodus – tema igavikuline kodu-kogemus on päris põrgulik. Siis rändab ta kodutu hulgasena talust tallu, elades nädalakese siin, teise teisel, kuni viimaks sureb ja maetakse vallavaesena väljaspoole Rõngu surnuaia piire. Aga Enno on veendunud (samas: 65): „Jüri on säääl, kuhu „serätsile haigetele lastele Issand esi rahupaiga om valmistanu“. Kuigi teda kirikuaia taha mateti. Kahes põrgus oligi ta oma aja ära, esiti mõisa põrgus, siis küla põrgus, ja kolmandamat küll vist temale enam osaks ei saanud.“ Enno ennustus täitub ka maa peal ning Roesu Jüri pääseb igavesest põrgust: Rõngu surnuaed jääb kitsaks, seda laiendatakse ja Jürikese haud satub otse keset kabeliaeda (samas: 61). Saare vana on dokumenteerimata kinnisvaratehingute tõttu oma kodust ilma jäänud ega suuda seaduse silmis kuidagi tõestada, et tal on oma ehitatud talu peale õigus. Enno võrdleb Saare vana üksiku halli ädalaliblekesega sügisesel luhal. Saare vana „ei pane tähelegi kuidas valge, kondine käsi tema pääd silitab, temale midagi kõrva sisse sosistada katsub, tasa hilju tema pääd silitab, nagu lapsel, keda ta kaua on otsinud ja kellel nüüd aeg on magama heita... Hääd ööd! Seadus jääb seaduseks...“ (Enno 1910: 86) Kõivutsi öeldes (Kõiv 2005c: 164): „Sellega

on l u h t a - m i n e k sündinud. Paratatud on ja selle luhtumisest sündinud paratamatu, aeg, igavene oli: suur kuldne minevik.“ Veli Joonatani igatsus on isa unenäos teekonnast valguse allikale. Kuid tema sinna allikale ei pääse, sest tee peal seisavad pimedust kaitstes julmad vitsakimbumehed, „kes inimeste hingedest ei hooli, kes üksi orje armastavad ja viimaseid vabasad orjade südamevalu sisse uputada tahavad“ (Enno 1910: 110). Kõik nood neli tegelast ilmuvad näidendis „Las olla pääle“ koduste nägemustena, kelle juurest Ennot pidevalt lahti kistakse, aga kes sellest hoolimata aina taastulevad.

Madis Kõivu näitemängu mahub ära kogu Enno elutee, kuid seda ei kujutata lineaarselt, tegelased kohtuvad abstraktses ruumis, olulised seigad ja suhted vahelduvad luuletekstidega. Luule Epneri (2006: 502) määratluse kohaselt pole tegu niivõrd eluloolise, kuivõrd mäletamisläidendiga. Runnel (2014: 1740) oletab implitsiitset autobiograafilisust: „Loen ja näen Enno stseenides, liigutustes, vaevlemistes ja lausumistes aeg-ajalt Madis Kõivu ennast, tema ligikaudset autoportreed. Elu on ummik, kõik kõrvuti seisjad on üksteisele võõrad, mõistatamata mõistatused – ema, Ella ja Enno: enam-vähem Madis Kõivu enda elulugu.“

Ootuspäraselt pannakse Enno eluseigad ja luulemotiivid keerlema ümber kadunud kodu otsingu, mida Enno-tegelane püüab mõistukõne kaudu oma abikaasale Ellale selgitada.

ERNST ENNO: Mu ümber sala laulavad valged leinad.

ELLA: Miks sala?

Paus.

ELLA: Ja miks ikka veel laulavad...leinand?

ERNST ENNO: Alati laulavad.

ELLA: Miks?

Paus.

ERNST ENNO: Sest laulud otsivad taga kadunud kodu.

ELLA: Miks otsivad, kus? Sa ise ju ütlesid, siin on nüüd su kodu, meie, minu ja Liki juures.

Vaikus.

ERNST ENNO: Jah, sest teist mul ju ei ole enam... Aga laulud, nemad otsivad, neil on ainult see kadunud kodu, see ja ei ühtki teist. (Kõiv 2006: 227)

Enno luuletusi esitatakse näidendis biograafilises kontekstis, nähes abstraktsete kujundite taga aistilisi kogemusi ja reaalseid isikuid. Luule lahutatakse talle omasest eneseküllasusest, põhjendades värsside teket elusündmustega. Reaalsed paigad ja eluloolised inimsuhted saavad näiliselt abstraktse koduigatsuse konkreetseks taustaks. Kõivu näib sümbolismist ja abstraktsionismist enam huvitavat tekstide taga peituv singulaarne kogemuslikkus – see, mis on Enno luules varjul ja „Minu sõprades“ esil. Näidendis märgistab Kõiv Enno kadunud kodu asjade kategoorilise imperatiiviga (kui tarvitada „*Genius loci*’st“ pärit sõnastust (Kõiv 2005a: 349)) ja teeb nähtavaks immanentse enesetunde seose meeleliselt tajutava maailmaga.

Ennot ümbritseb Kõivu näidendis mittemõistmine – seda nii koduses (ema ja abikaasa poolt) kui ka kirjanduslikus atmosfääris (ignorantne kriitika). Ta väheseid hingesugulasi näidendi tegelaskonnas on pime vanaema, kes õpetab väikest Ernit kaarnakivi otsima. Kuid see otsing laidetakse kohe maha ja kaetakse mõistmatuse kihiga – ema suunab Ennot baptismi pöörduma ning panteistlikust müstikast eemale hoidma. Enno ise on tegelasena täiskasvanu, oma erinevatest eluetappidest ja -kogemustest teadlik, käib mõttes uuesti läbi varasemaid kohtumisi ja vestlusi. Teised tegelased ilmuvad ja kaovad mäletamisläbi näidendile kohase assotsiatiivsusega, tegevusajad ja tegelaste identiteedid vahelduvad sujuvalt. Kõik Enno olulisemad hoiakud ja igatsused juurutatakse lapsepõlve – sinna, kus asjad esinevad absoluutse kategoorilisusega, vältimatute ja igavestena. Hilisemad vaimsed otsingud, näiteks okultist Bo Yin Râ lugemine ja tõlkimine, seostuvad varases eas koetuga: Enno lubab pidada kõne kaarnakivist, saab üleannetu lapsena emalt hurjutada ja hakkab siis lugema ette katkendeid Bo Yin Râ teosest „Raamat õnnest. Raamat sealpoolsusest“ (küll mitte omaenda, vaid hoopis Genadi Noa 1991. aastal välja antud tõlkes). Pöördelisi sündmusi näidatakse selles näitemängus vähe – nii avaldub teksti mäluvlik loomus. Ernst Enno ja tema abikaasa Ella jutustavad teineteisele aegadest, mida on koos läbi elanud, millest nad mõlemad teavad ja millest rääkimine ei tohiks nende kummagi jaoks uut infot kanda. Kuid nad räägivad ometi – selleks et mäletada, oma mälestust kinnitada, kadunud aega üheskoos taaskogeda.

Huvitavad metamorfoosid toimuvad näidendis keelega. „Las olla pääle“ algversioonis (kättesaadav Eesti Teatri Agentuuris) on enamik tegelaste dialoogist võrukeelne, osa teksti aga üle võetud Enno „Minu sõprades“,

mille otsekõne on antud tartu keeles. Teksti lavastamise ja trükkimise eel („Las olla pääle“ on ilmunud kaks korda – 2003. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamatus „Paar sammukest XIX“ ja 2006. aastal Kõivu näidenditesarja I köites) lasi Kõiv aga Jaak Peebol teksti Rõngu murrakusse ümber panna. Rõngu murrak oli nimelt Enno vanemate kodune keel (Peebo 2006: 266). Võrumurdelise teksti tõlkimine Rõngu murrakusse tähistab veelgi tugevama autentsus-kogemuse otsimist.

Valdav osa „Minu sõprade“ tegelaskõnest on esitatud murdes, tähelepanuväärse erandina on Erni ja juudipoiss Jankli vestlused aga kirjakeeles. Iseenesest huvitav juhtum: kui traditsiooniliselt markeerib murdekeele kasutamine kirjanduses kõnelejate madalamat haridustaset, siis Enno vestlevad just lapsed omavahel kirjakeeles. Enno teose murdekeelsust analüüsinud Eva ja Mart Velsker juhivad tähelepanu, et keelevalikuga püütakse anda kõnelejatele võrdset positsiooni: Jankli keel on oletamisi Erni omast erinev ning Erni võtab selle üle. Kui Erni suhtleb oma vanemate ja teiste kohaliku päritolu inimestega, on neutraalseks keeleks aga tartu keel (Velsker, E., Velsker, M. 2016: 706). Kõivu näidendis on ka Jankli tekstid murdesse ümber pandud. Arvatavasti on see Kõivule vajalik, et toonitada keele kaudu lapsepõlvediaalooide ja hilisemate kahekõnede erinevust.

Põhja-Eesti keelt kõnelevad tegelased Enno täiskasvanueast – abikaasa Ella ja ta õde Alma, tütar Liki, kooliametnik ning kriitikute kujud, kes sarnlevad Gustav Suitsule ja Friedebert Tuglasele. Kuid kirjakeelsed on näitemängus ka Enno värsid, sest murdeluulet tal polegi (mõned murdelised vormid välja arvata). Nii hakkab luule draamateksti raamistikus murdekeelsete lapsepõlvediaalooide ja sisekõnega kontrasteerima. Olgu näiteks esitatud üks tekstikoht, kus Enno-tegelane läheb proosaliselt eneseväljenduselt üle lüürilisele ehk luuletusele „Kadund kodu!“:

Siinsaman om nüid miu kodu. Aga ta om sääal kah, kos [~ kon] me tuukõrd
`el`lime, enne kui tuu `võõride kätte läits. Tuu om miu kadunu kodu ja
toda ma ike taka ja jää `ikma üttelugu.

Sääal kaugel keset sinendavat silmaringi
On kuskil metsa taga kadund kodukoht,
On laul ja mäng ja haige linnalase roht,
Kes saatusega õnne pärast tahtis tingi. (Kõiv 2006: 244)

Murdelise proosakõne ja kirjakeelse poeesia vastanduses aimdub Kõivu skepsis luuletamise ja üldse kirjutamise suhtes. Kirjutaja võib küll üritada poeesia kaudu oma kadunud kodu taastada või jäädvustada, kuid keel ja meel on lahku viidud, nii et kodust ilmajäämine on totaalne ja ületamatu. Laulud saavad olla vaid viited, osutused, aga ei asenda asja ennast. Sale-dasse stroofi surutud kujundid ei anna eal edasi autentset kodukogemust, jäävad võltsideks, juhivad kodunt pigem kaugemale kui sellele lähemale.

Lisaks murde- ja kirjakeelele on Kõivu näidendis veel üks kihistus: tsitaadid Gustav Meyrinki ja Gustav Teichmülleri teostest, mis esitatud saksakeelse originaali järgi. Küsimused ja segadused on samad, aga ammendavaid vastuseid ei tule ning keelte paljusus ja nende implitsiitne hierarhia vaid kahandab kuraasi.

Näidendi finaali eel ründavad kaarnaiks kehastunud kriitikud Enno luulet. „[T]ahaks vaielda täiesti isiklike, autobiograafiliste ainete, faabulite vastu, mis end sugugi kunstilise ümberloomise, stiliseerimise, abstraheerimise protsessi alla pole painutatud. Sest eks eita me just sellepärast päevapildi kunstilist väärtust, et juba ta aine on kogematu, detailsel valimatu, ümberloomatu, kunsttöö jaoks liig „võltsimatu“ ja – luuletu,“ kõlab kaarna suus tsitaat Tuglase arvustusest (Kõiv 2006: 261). Kaarnad tähistavad lahendamatus ja lootusetust, juba näitemängu algul sai teatavaks, et imettegeva, valgust toova kaarnakivi võib kätte saada üksnes siis, „kui sa puu `otsa päset ja `kaarna ära om“ (Kõiv 2006: 223). Nüüd tulevad kaarnad kriitikute kujul kaarnakivile järgi, tahavad luuletajalt võtta tema laulud ja tee. Päästjaks saab kodune heiaastus, veli Joonatan ja Roesu Jüri, kes kalameeste kujul, nüüd ootamatult Rõngu murraku asemel hiiu keelt purssides, oma vana sõbra ära päästavad. Enno rännakud viisid ta elu lõpu-aastatel Hiiumaale, kust on pärit ka mitu nägemuslikku luuletust. Koduste kaimude taastulek kauges kandis kinnitab ringi sulgumist.

Tukla kriitika ulatuslik osundamine teritab tähelepanu: võimalik, et selle kaudu tahetakse väljendada just öeldule vastupidist, st see, mida Tuglas laidab, võib olla nimelt see, mida Kõiv jälitab ja ära tunneb – ning mille pahakspanemine tas isikliku tundlikkuse äratav. Nõnda on oletanud Eduard Parhomenko (2020): „[J]ust see vähene reflekteeritus ehk stiliseerimatus ja abstraheerimatus ehedus (abstraheerimatus-eelsuse hetked) on nüüd see, mida Kõiv (erinevalt nooreestlastest) Enno juurest otsib ning ilmselt iseäranis tema jutustustest leiab ja väärtustab.“

Kõivu näitemängus peegeldub ka Enno rikkalik auditiiivne maailm: remarkides on kirjeldatud erinevaid samme, sosinaid, rütme, kella tiksumist, kaarna kraakse. Määratud on seegi, kuidas ette kanda Enno luuletusi: kas unisoonis või pudrutades, tihkudes või raginal. Mõni stseen peakski kõlama üksnes häälte kaudu. (Ju sellepärast passis näidend hästi ka kuuldemängustsenariumiks.) Palju on vaikust, aga ka pimedust, mis laseb häältel esile tõusta. Enno surmastseeni kirjeldatakse sedasi:

Pikk pilkane pimedus.

Siis tuleb pimedusse pikergune pragu, nagu teeks keegi valgustatud toa ukse lahti. Valguslaik jookseb mööda elutuba, tema põrandat, vastu seinat. Valguslaiku ilmub pikk ja õudne vari.

Siis äkki sulgub avaus, jääb pimedus, pikk ja pilkane.

Valgus.

ERNST ENNO (*teeb järsult silmad lahti, vahib ümbritsevatele otsa, nagu ei tunneks ta neid, on äärmiselt kokkunud ilmega*): See kõik oli teistmoodi.

Pimedus. (Kõiv 2006: 265)

See surmaeelne nägemus, mida on tõepoolest kirjeldatud Enno biograafias (Toona 2000: 286), ehk variatsioon krestomaatilisele *totaliter aliter*-teemale on ühtlasi väga kõivulik. Olles jõudnud tagasi sinna, kust alustas, avastab tulija, et seal pole miski enam endine; „minevik on tulevik, aga sellisena, et ja nagu ta olla ei tohiks – ta on luhtunud.“ (Kõiv 2005c: 163)

Siis annab pimedus aegamööda järele ja nähtavaks saab õhtumaastik. Näidendit läbinud helide müriaadi, rütmide kakofooniat asendab mesilasumin valgetel ristikheinalehtedel. Ühelgi teisel Kõivu näidendil ei olegi vist nii helget finaali, Kõiv võtaks siin otsekui omaks Enno metafüüsilise lootuse, kojujõudmise võimalikkuse. Suur kuldne minevik laotub kõige üle. On see kojuigatsuse õnnelik täidumine? Või luhta-minek? On „hää, et kõike ütelda ei saa“ (Enno 2008: 240).

Kirjandus

Allas, Tiia 2020: „Mis diagnoos taa sääne om – kotussõvaimust vaivatu?“ Madis Kõiv ku võru kultuuriluu kirjapandja. – *Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust*. Koost. ja toim. Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, 13–27.

- Enno, Ernst 1910: *Minu sõbrad*. Tartu: K. Sööt.
- Enno, Ernst 2008: *Rändaja õhtulaul*. Koostaja Urmas Tõnisson. Teine trükk. Tartu: Ilmamaa.
- Epner, Luule 2006: Saateks. – Rmt: Madis Kõiv, *Näidendid I*. Tartu: Akkon, 495–503.
- Jalutuskäike 2020 = Jalutuskäike majade juurde. Litereerinud Aare Pilv. – Rmt: *Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust*. Koost. ja toim. Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 211–235.
- Kõiv, Madis 1994: *Rännuaastad. Studia Memoriae I*. Tallinn: Õllu.
- Kõiv, Madis 1999: *Kähri kerko man Pekril. Studia Memoriae II*. Võru: Võro Instituut.
- Kõiv, Madis 2005a: *Genius loci* (1993). – *Luhta-minek*. Koost. Aare Pilv. Tartu: Ilmamaa, 341–357.
- Kõiv, Madis 2005b: *Causerie du vendredi lõunapoolsetest asjadest* (2002). – *Luhta-minek*. Koost. Aare Pilv. Tartu: Ilmamaa, 318–330.
- Kõiv, Madis 2005c: Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest tühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta (1977). – *Luhta-minek*. Koost. Aare Pilv. Tartu: Ilmamaa, 158–164.
- Kõiv, Madis 2006: Las olla pääle. – Madis Kõiv, *Näidendid I*. Tartu: Akkon, 209–265.
- Kõiv, Madis 2014: Konflikt. – *Looming* 7, 939–945.
- Luks, Leo 2014: Eesti kirjanduse kadunud kodu. – *Keel ja Kirjandus* 10, 729–748.
- Maiste, Valle-Sten 2004: On auküsimus auahnusest üle olla. Intervjuu Madis Kõivuga. – *Sirp*, 3. XII 2004, 11–13.
- Parhomenko, Eduard 2020: E-kiri artikli autorile, 2.02.
- Peebo, Jaak 2006: Märkusi dialoogide murdekeele kohta. – Madis Kõiv, *Näidendid I*. Tartu: Akkon, 266–267.
- Runnel, Hando 2014: Kon olõt, veli? – *Looming* 12, 1738–1742.
- Toona, Elin 2000: *Rõõm teeb taeva taga tuld. Ernst Enno*. Tartu: Ilmamaa.
- Velsker, Eva; Mart Velsker 2016: Lõunaeesti keele tagasitulek proosasse. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, 699–713.

Priit Põldma: The joint lost home of Ernst Enno and Madis Kõiv

The article deals with shared aspects of two writers with South Estonian roots: Ernst Enno and Madis Kõiv. Similarity between the authors can be seen in their strong ties to places, while both authors perceive and describe these places as belonging to the past, as lost places. One of the leitmotifs of Enno's work is the lost home. Likewise, the series of autobiographical recollections "*Studia Memoriae*" by Kõiv also records different former

living places. The lost home determines the writers' conception of their life: Enno perceives himself as a traveller, Kõiv as a homeless tramp. In their writing, both try to restore and reclaim the lost home, although in the written form this home is preserved as metaphysical bygone setting, a place the absence of which is eternal and inevitable.

The descriptions of home in Enno's poetry are relatively general and nebulous, while in Kõiv's work they are very sensuous and singular. Kõiv has written an Enno-themed play "*Las olla pääle*" ("Let it be") that ties Enno's poems together with his life events, relationships and real places. This gives an impression of an attempt to supply to that motif of Enno's poetry, the abstract longing for home, the concrete and personal background which it lacks.

Priit Põldma: Enno Ernsti ja Kõivu Madisõ ütine kaonuq kodo

Kirotusõn kaias Lõunõ-Eestist peri kiränigõ Enno Ernsti ja Kõivu Madisõ ütisossa. Autoridõ ütisüst löüdäs näide kimmäst köüdüssest kotussidõga, ni kotussit tundvaq ja seletäseq mõlõmbaq kiräniguq ku minevikku vaonuid, kaonuid kotussit. Enno loomingu üts kinnismotiivõ om kaonuq kodo ni Kõivu mälo- ja hindäuurmiisi sari „*Studia Memoriae*“ näütäs niisamaldõ esiqsugutsit inneskiidsi elokotussit. Kaonuq kodo pand paika kiränikkõ elotundõ: Enno tund hinnäst ku rändäjä, Kõiv ku kodolda hulgas. Kirotamisõga püvvetäs kaonut koto tagasi ja põlitsõs saiaq, a kiräsõnan sais tuu kodo ku metafüüsiline oll'-kotas, paik, mink puuduminõ om igäväne ja päsemäldäq.

Kodo-seletüseq Enno luulõn ommaq küländki pall'asõnalidsõq ja veidüq välläpaistuvaq, a Kõivu loomingun väega meelelidseq ja esiqerälidseq. Kõiv om kirotanuq Enno-ainõlidsõ näütemängo „*Las olla pääle*“, miä köüt Enno luulõtusõq kiränigu elosündmüisi, suhtidõ ja peris kotussidõga. Tuu mõos ku katsõq andaq Enno luulõ abstraktsilõ kodoigatsüse ainilõ tagasi kimmäs ja esiquma taust, minkast nuuq kunagi ommaq vällä kasunuq.